

Əlyazması hüququnda

FARİZ ARİZ OĞLU QULİYEV

FİSKAL SİYASƏTİN VERGİ YÜKÜNƏ TƏSİRİNİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5301.01 – Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Maliyyə və maliyyə institutları” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Mirəlm Xası oğlu Həsənli

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Rafiq Mahmud oğlu Əliyev

iqtisad elmləri namizədi
Vaqif Muxtar oğlu Həsənov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat
Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Müdafiə “18” oktyabr 2017-ci il tarixində saat **14⁰⁰**-da Azərbaycan
Dövlət İqtisad Universitetində fəaliyyət göstərən D 02.051 dissertasiya
şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan : AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan
Dövlət İqtisad Universiteti.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” Sentyabr 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.051. Dissertasiya
şurasının elmi katibi,
iqtisad elmləri namizədi, dosent

M.M.Sadiqov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadiyyatda formalaşmış vergiqoymanın səviyyəsi öz təsərrüfat fəaliyyətlərinin təsirinin səmərəli artırılmasında və həmçinin investisiya resursları ilə təmin edilməsində vergi ödəyicilərinin maraqlarının gücləndirilməsinə şərait yaratmalı, o cümlədən iqtisadi inkişafın və büdcəyə vergi daxilolmalarının artımının əsasını qoymalıdır.

Fiskal siyasətin, vergi problemlərinin, vergi yükünün nəzəri və praktik araşdırılması, onların ölkədə gedən sosial-iqtisadi proseslərə təsiri və vergi ödəyicilərinin davranışı çox aktualdır. Dövlətin fiskal siyasəti vergilərin fiskal və tənzimləyici funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesində ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə, onların tədiyyə qabiliyyətinə və likvidliyinə birbaşa təsir edir. Məhz bu iki funksiyanın fəaliyyəti dövlətə məxsus olan vergi daxilolmalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin subyektlərinin sərəncamında qalan maliyyə resurslarının həcmində təyin edilməsinə imkan verir. Bu isə sosial sferanın və iqtisadi inkişafın strateji məqsədlərindən asılı olaraq vergilərin fiskal və tənzimləyici funksiyalarının balanslaşdırılmış birgə fəaliyyətinə ehtiyac doğurur və ölkədə vergi yükünü formalaşdırır.

Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı elmi işlərdə vergi yükünün təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün müasir elmi yanaşmaların bəzi cəhətləri, vergi yükünün təsərrüfat subyektləri arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsinin səbəb və nəticələri, meyilləri və dəyişdirilməsi yollarına baxılmışdır, lakin nəşr edilmiş araşdırmaların nəticələrində fiskal siyasətin vergi yükünə təsiri və bunun hesablanmasına metodik yanaşmalarda tam oxşar olan mövqelər hələ ki yoxdur. Mövcud hesablama metodları arasında ən geniş tətqiq edilmiş metod vergi yükünün iqtisadiyyatın ümumi və ayrı-ayrı sahələrinə görə hesablanması metodudur. Fikrimizcə, fiskal siyasətin vergi yükünün ağırlığına təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə yanaşmalar kifayət qədər qeyri-müəyyənlik doğurur və bu yanaşmaların bir çox problemlərin həlli üçün birbaşa tətbiq edilməsi mümkün olmur. Eyni zamanda bu sahədə nəzəri və metodoloji bazanın dərinləşdirilməsinə olan ehtiyac dissertasiya işinin aktuallığını və mövzusunun seçilməsini şərtləndirmişdir.

Mövzunun aktuallığı qoyulmuş məsələlərin həll edilməsi ilə müəyyən olunduğu üçün hesab edilir ki, effektiv fiskal siyasətin yaradılması, onun müasir iqtisadiyyatda vergiqoymaya təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir, bu da öz növbəsində hazırkı problemin həlli üçün mövcud nəzəri və metodoloji yanaşmalara daha təfərrüatlı əsaslar gətirilməsini zəruri edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiqat işinin mövzusunun əhatə

etdiyi məsələlər təcrübədə və bütövlükdə iqtisad elmində geniş tətqiq edilmiş və mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri hesab edilir. Dövlət büdcəsinin, o cümlədən vergilərin əsas elementlərinin öyrənilməsi yolu ilə dövlətin fiskal siyasət problemlərinin araşdırılmasına ilk dəfə xaricdə A. Smit, D. Rikardo, U. Petti, A. Marşal, A. Piqu, C.M. Keyns, P. Samuelson, A. Laffer, M. Fridman kimi alimlərin elmi işləri həsr edilmişdir.

Fiskal tənzimləmənin metodları, alət və mexanizmlərinə, dövlətin fiskal siyasətinin vergi yükünün optimallaşdırılması üzrə təsirinin araşdırılmasına yönəldilmiş elmi işlərə E.V.Balatskov, V.İ.Barxatov, S.V.Batkibekov, Y.N.Bobilev, Q.P.Juravlev, P.A. Kadoçnikov, M.V.Kazakov, L.N.Likov, D.N.Nekipelov, S.Q.Sinelnikov-Murilov, İ.A.Sokolov, İ.V.Trunin, D.Q.Çernik və E.V.Şkrebel kimi müasir elmi tədqiqatçıların araşdırmaları aid edilmişdir.

Son illərdə bu problem üzrə fiskal siyasətin əsas aləti kimi vergilərin məqsəd və funksiyalarının müəyyən olunması, fiskal siyasətin reallaşdırılması çərçivəsində vergiqoymanın optimallaşdırılması nəzəriyyəsinin inkişafı M.X.Həsənlı, A.F.Musayev, D.A.Bağirov, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbıyev, A.M.Kərimov, B.Ş.Qurbanov, L.T. Mextiyeva və T.T.Qurbanov kimi yerli iqtisadçıların elmi işlərində öz əksini tapmışdır.

Qeyd edilmiş elmi işlərin təhlil edilməsi onu göstərir ki, iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində dövlətin fiskal siyasətinin nəzəri və metodoloji bazası kifayət qədər elmi əsaslara malikdir. Lakin nə yerli nə də xarici tədqiqatçılar tərəfindən fiskal siyasətin vergi yükünün ağırlığına təsiri aşkar edilməmiş, vergiqoyma sahəsində dövlətin fiskal siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin universal metodikası işlənməmişdir. Həmçinin, dövlətin fiskal siyasətinin vergi sisteminə birbaşa təsir edən faktorları aşkarlayan effektivlik modeli mövcud deyildir.

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyə və praktiki tətbiq baxımından yuxarıda qeyd edilənlər dövlətin fiskal siyasətinin vergi yükünün optimallaşdırılmasına təsirini araşdırmağın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi müasir şəraitdə dövlətin fiskal siyasətinin vergi yükünə təsirinin nəzəri - metodoloji bazasının müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, praktik anlamda dövlətin fiskal siyasətinin vergi yükünə təsirinin qiymətləndirilməsi və əsas meyillərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Əsas məqsədə müvafiq olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir.

- İnkişaf etmiş ölkələrdə fiskal siyasətin vergi yükünün səviyyəsinə, strukturuna, dinamikasına təsirini nəzəri baxımdan təhlil etmək və qiymətləndirmək;

- “Vergi yükü” və “son vergi ödəyicisi” anlayışlarının mahiyyətinə dair baxışların təkamülünə konseptual yanaşmanı aydınlaşdırmaq;
- Dövlətin fiskal siyasətinin inkişaf mərhələlərini aşkar etmək və dövlətin fiskal siyasətinin həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərini açmaq;
- Vergiqoymada vergilərin fiskal funksiyalarının tədqiq edilməsi və onların dövlətin fiskal siyasətinin formalaşdırılmasında istifadə imkanlarını müəyyən etmək;
- Vergi yükünün müəyyən edilməsi metodlarını müqayisəli təhlil etmək, onların üstünlükləri və çatışmazlıqlarını aşkar etmək və buna əsaslanaraq təsərrüfat subyektlərində real vergi təzyiqinin səviyyəsini əks etdirən vergi yükünün müəyyən edilməsi metodunu müəyyənləşdirmək;
- Vergi yükünün makro-, mezzo- və mikrosəviyyədə müəyyən edilməsinin mövcud metodikalarını araşdırmaq və qiymətləndirmək;
- Vergi yükünün optimallaşdırılmasına dair beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanlarını aşkar etmək;
- Azərbaycanda optimal vergi yükünün qiymətləndirilməsi: I və II tip Laffer nöqtələrini hesablamq və modelini qurmaq;
- Vergi yükünün tənzimlənməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Fiskal siyasətin vergi yükünün səviyyəsinə təsirinin effektivliyinin artırılması üzrə metodik tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və zəruriliyini əsaslandırmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi müasir iqtisadi şəraitdə dövlətin fiskal siyasəti və onun vergi yükünə təsirinin optimallaşdırılması seçilmişdir. Tədqiqatın predmetini isə dövlətin fiskal siyasətinin reallaşdırılması prosesində iqtisadi siyasətin bir hissəsi kimi vergiqoymanın optimallaşdırılmasının nəzəri, metodoloji və praktik məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikasının və dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin bu sahədə apardıqları elmi və praktik tədqiqatlar təşkil edir. Tədqiqat işində fiskal siyasətin vergi yükünə təsiri problemlərinin tədqiq edildiyi fundamental əsərlər və müasir nəşrlərin elmi nəticələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin hesablanması əsasən məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, analitik-statistik təhlil, korrelyasiya, reqressiya və qrafik analiz və ekonometrik metodların tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbələri. Dissertasiya işində məlumat mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin və Maliyyə Nazirliyinin hesabat məlumatları,

müvafiq elmi-tədqiqat müəssisələrinin statistik icmaları, hesabatları, bülletenləri, eləcə də milli qanunvericilik aktları, Azərbaycan və xarici ölkələrin iqtisadi ədəbiyyatlarından internet şəbəkəsindən və digər mənbələrdən toplanmış materiallardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fiskal münasibətlərin iqtisadi inkişafa təsiri müəyyənləşdirilmişdir hazırlanmışdır;
- Vergi yükü anlayışı vergilərin fiskal və tənzimləyici funksiyalarının qarşılıqlı əks münasibətləri nəticəsində formalaşan göstərici kimi əsaslandırılmışdır;
- Vergi funksiyalarının dövlətin fəaliyyətindən asılı olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının ortaya çıxardığı obyektiv qanunlardan, o cümlədən ölkənin seçdiyi iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətlərindən, əldə edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və qloballaşma şəraitində vergi sisteminin rəqabətqabiliyyətliyinin təmin edilməsinə olan ehtiyacdən asılı olduğu üzə çıxarılmışdır;
- İqtisadi inkişaf modelindən müstəqil şəkildə ortaya çıxan, vergilərə xas olan fiskal və tənzimləyici funksiyaların vəziyyəti öyrənilmişdir, onların reallaşdırılmasının iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasına, sosial bərabərliyə, maliyyə resurslarının hərəkətinə nəzarətin həyata keçirilməsinə və s. özünəməxsus təsirinin olduğu əsaslandırılmışdır;
- Vergi yükünün iqtisadi sahələr üzrə təkrar bölüşdürülməsini və investisiya-innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını təmin edən vergi sistemi və metodoloji prinsiplərə dair gələcək islahatların aparılması istiqamələrinin konkret aspektləri göstərilmişdir;
- Azərbaycanda optimal vergi yükünün I və II tip Laffer nöqtələri hesablanmış və ekonometrik modeli qurulmuşdur;
- Fiskal alətlərlə vergi yükünün optimallaşdırılması yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat prosesində əldə edilən nəzəri, metodik və praktik nəticələrin vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılması üzrə qərarların qəbulunda, kompleks tədbirlərin görülməsində və vergi yükünün səviyyəsinə və vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə təsir edən fiskal alətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə əməli tövsiyələrin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti ola bilər.

Tədqiqatın nəticəsinin sınaqdan keçirilməsi və istifadəsi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticələr və irəli sürülən təkliflər beynəlxalq və ölkə səviyyəli konfranslarda, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Azərbaycan Dövlət İqtisad

Universitetində keçirilmiş “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX respublika elmi konfransı”-nın materiallarında (Bakı-2015), İSİ (Tomson Røyters) indeksli “informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə XX beynəlxalq konfransda (Bakı-2016) və digər dövrü nəşrlərdə dərc olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq “ Fiskal siyasətin vergi yükünə təsirinin qiymətləndirilməsi” üzrə əsas müddəalar və əməli təkliflər Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzində (№ 1695020000126300, 24/12/2016 tarixli arayış) istifadə olunmaq üçün qəbul edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində dərc edilmiş materiallar. Dissertasiya işinin mövzusu üzrə ümumi həcmi 4.4 ç.v. olan 7 məqalə, 2 tezis, o cümlədən xaricdə 1 məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş hissədən, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarət olmaqla, kompüterdə yığılmış 148 səhifə həcmindədir. Burada 7 cədvəl, 2 sxem və 1 şəkil verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan, Rus və İngilis dillərində olan 123 ədəbiyyat mənbəyi göstərilmişdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN STRUKTURU

GİRİŞ

I FƏSİL. Fiskal siyasətin vergi yükünə təsirinin nəzəri-metodoloji əsasları.

1.1. Fiskal münasibətlərin iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri-konseptual aspektləri.

1.2. Vergilər makroiqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi.

1.3. Qlobal iqtisadi sistemdə vergi yükünün təyin edilməsinin əsasları və hesablanması metodologiyası.

II FƏSİL. Vergi yükünün effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

2.1. Dövlətin fiskal siyasətinin həyata keçirilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlili.

2.2. Fiskal siyasətin reallaşdırılması mexanizmində vergi potensialı və vergi yükünün qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili.

2.3. Fiskal siyasətin effektivliyinin vergi yükünə təsirinin qiymətləndirilməsi.

III FƏSİL. Azərbaycanda vergi yükünün optimallaşdırılmasının perspektiv istiqamətləri.

3.1. Azərbaycanda optimal vergi yükünün qiymətləndirilməsi: I və II tip Laffer nöqtələri.

3.2. Vergi yükünün tənzimlənməsi istiqamətləri.

3.3. Fiskal siyasətin vergi yükünün optimallaşdırılmasına təsiri və vergi sisteminin effektiv fəaliyyətinin artırılmasının perspektiv istiqamətləri.

Nəticə və təkliflər

Ədəbiyyat

Əlavələr

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Fiskal münasibətlərin iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri-konseptual aspektlərinin araşdırılması.

Fiskal münasibətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsindəki roluna nəzər yetirdikdə görmək olar ki, vergi dərəcələrinin azalması büdcənin gəlir hissəsinin azalmasına və dövlətin iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi dövründə müşayiət olunan progressiv vergi qoyma prinsipinə və yüksək vergi dərəcələrinə yönəlir, həmçinin investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə fiskal siyasətdə vergi güzəştlərinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılır.

Dövlətin fiskal siyasətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi iqtisadi tsiklin fazalarını, fiskal siyasət tipini seçmək üçün verilən fazada makroiqtisadi göstəricilərin modifikasiyasını özündə birləşdirən iqtisadi tərəddüdlərin yumşaldılmasına yönəldilmiş metodologiyaya əsaslanmışdır.

Dövlətin fiskal siyasətinin aşkar edilmiş mərhələlərinin təhlili, o cümlədən xarici və yerli tədqiqatçıların fiskal siyasətin mahiyyətinə baxışlarının təkamülü onu göstərir ki, fiskal siyasətin təyin edilməsində vahid anlayış mövcud deyildir. Bunu nəzərə alaraq, müəllif tərəfindən verilən anlayışın müasir formada interpretasiyası təklif edilmişdir. Dövlətin fiskal siyasət anlayışının müəyyən edilməsində müəllifin irəli sürdüyü müddəalar fiskal siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətinin onu həyata keçirən subyektlərdən asılı olması ilə nəticələnən subyektiv yanaşmanın tətbiqindən ibarətdir, hansı ki, bu subyektlər iqtisadi tsiklin fazalarından asılı olaraq gəlirlərin paylanması prosesində iştirak edə bilirlər.

Beləliklə, yuxarıda şərh olunmuş vergitutmada iqtisadi nəzəriyyələr görüldüyü kimi geniş diapazona və fərdi analitik tədqiqata malikdir. Bu nəzəriyyələri və ayrı-ayrı təklifləri qruplaşdıraraq onları qiymətləndirmək, habelə vergilərin fiskal siyasət aləti kimi də çıxış etdiyini görmək mümkündür. Bizim məqsədə müvafiq olaraq burada əsasən vergi-fiskal siyasət aləti kimi məsələlərə diqqət yetiriləcək.

2. Qlobal iqtisadi sistemdə vergi yükünün təyin edilməsinin əsasları və hesablanması metodologiyasının müqayisəli təhlili.

Vergi yükü dedikdə ümumiləşdirilmiş göstərici nəzərdə tutulur və verginin ümumi məbləğinin ümummilli məhsula nisbəti başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatda vergi yükünə iki yanaşma mövcuddur:

- Vergi yükü kəmiyyət xarakteristikası olmaqla ölkədə vergi qoymanın səviyyəsini əks etdirir və yaxud ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin vergi qoyma səviyyəsini göstərir.
- Vergi yükü keyfiyyət xarakteristikası olmaqla vergi qoymanın iqtisadiyyata ümumi təsirini təyin edir, ayrı-ayrı iqtisadi sahələri və konkret müəssisələri əhatə edir.

Vergi yükünün təyin edilməsinə bu cür yanaşma ölkələrin konkret sosial-iqtisadi şəraitindən asılı olan və iqtisadiyyatın inkişaf modelindən irəli gələn və realizə edilməsi yolları müxtəlif olan verginin fiskal və tənzimləyici funksiyaları arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təzaddan törəyən olması mənasını tamamilə açmağa imkan vermir.

Fikrimizcə, vergi yükünün müəyyən edilməsində əsas məqsədlərdən biri də vergi yükünün son anda istehsalçının və ya istehlakçının üzərinə düşdüyünü qiymətləndirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi yükünün təyin edilməsi prosesini həm istehsalçının istehsal və ya idxal etdiyi məhsulun kəmiyyətinə tətbiq edilən aksizlər şəklində həm də istehlakçının aldığı məhsulun satış dəyərinin müəyyən faizi kimi tətbiq edilən istehlak vergiləri şəklində təsəvvür etmək mümkündür.

Azad bazar və rəqabət şəraitində vergitutma baxımından iki hal müşahidə edilə bilər. Birinci halda istehlakçıdan tutulan yeni istehlak vergisi nəticəsində istehlakçı ondan tutulan yeni verginin dəyəri qədər az məhsul almağa meyilli olur. Beləliklə, istehlakçıdan tutulan və birbaşa istehlakçının ödəməli olduğu yeni vergi ödənişi istehlak tələbinin yeni tutulan verginin dəyəri qədər azalmasına səbəb olur ki, bu da tələb əyrisinin aşağıya doğru yerdəyişməsi ilə nəticələnir. İkinci halda isə tətbiq edilən yeni vergi (aksiz və s.) nəticəsində istehsalçı qiyməti artırır ki, bu da onun üzərinə düşən vergi yükünün müəyyən qədər azalması ilə nəticələnir.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vergi yükünün təyin edilməsi və hesablanması metodologiyasına baxdıqda hər bir məhsul üzrə vergitutma halından asılı olaraq, o cümlədən tələb və təklifin qiymət elastikliyinə riyazi-intuitiv təhlilinə əsaslanaraq vergi yükünün həqiqi daşıyıcısını təyin etmək və subyektlər arasında iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını müəyyən etmək mümkündür.

Belə hesab edirik ki, vergi yükünün həqiqi daşıyıcılarını yalnız son məhsul bazarında deyil, həmçinin istehsal amilləri bazarında da təyin

etmək lazımdır. Ona görə ki, bir çox vergilər istehsal amilləri bazarında tutulur. Buna misal olaraq əmək bazarını göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son məhsul bazarında olduğu kimi istehsal amilləri bazarında da vergi yükünün təhlili eyni qaydada həyata keçirilir. Lakin əsas fərq ondan ibarətdir ki, burada istehlakçı qismində müəssisələr və hüquqi şəxslər, istehsalçı qismində isə əməyi təklif edən fiziki şəxslər durur. Dövlət müzdü əməyin hər saatına görə yeni vergi tətbiq edərsə və ya mövcud vergi dərəcəsini artırırsa bu hal müzdü işçinin təklif etdiyi əməyin qiymətinin yüksəlməsi ilə nəticələnə bilər. Başqa halda, müzdü əməkdən tutulan verginin müəssisələr tərəfindən ödəniləcəyi təqdirdə isə əməyə olan tələbin azalması müşahidə edilir və əməyin dəyəri azalmağa doğru meyillidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vergi yükünün paylanması istehsal amillərindən biri olan əmək bazarında da tələb və təklif tərəfinin elastiklik dərəcəsindən və qiymətin dəyişməsi səviyyəsindən asılı olduğu müəyyən edilir.

Sənaye sahəsi səviyyəsində vergi yükü oxşar olaraq bu göstəricinin ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsindəki hesablamalarına əsasən müəyyənləşir, lakin o, bu sahədə olan müəssisələr tərəfindən ödənilən vergilər, yığımlar, büdcəyə məcburi köçürmələr, pensiya və sosial fondlara olan haqların bu sahədə yaradılmış əlavə dəyərə (ÜDM-ə deyil) nisbətində əsaslanır.

Aparılan təhlil göstərir ki, müəssisədə vergi yükünün təyin edilməsinə çoxlu sayda metodik yanaşma mövcuddur. Tədqiqat işində əsaslandırılmışdır ki, vergi yükünün hesablanması zamanı kəsrin sürətində mütləq nəzərə alınması vacib olan vergi növlərinin dəqiqləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, necə ki, məhz müəssisə tərəfindən büdcə ödəmələri bu göstəricinin səviyyəsində nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir edir. Vergi yükü göstəricisinin sürətinin strukturunda əsas fərqlər onunla əlaqədardır ki, onun hesablanması zamanı fiziki şəxsin gəlir vergiləri və ƏDV nəzərə alınır. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd edilir ki, tədqiqatçılar əsaslandırılmış şəkildə vergi yükünün mikrosəviyyədə hesablanmasında fiziki şəxslərin gəlir vergisindən istifadə edilməsini məsləhət görmürlər. Ona görə ki, fiziki şəxslərin gəlir vergisindən vergi yükünün hesablanmasında istifadə edilərsə müəssisə özünü vergi ödəyicisi kimi deyil, vergi agenti kimi göstərmiş olur. ƏDV araşdırılan metodikaların əksəriyyətində mikrosəviyyədə vergi yükünün hesablanmasında nəzərə alınır və bu şübhə doğurmur, çünki ƏDV son istehlakçı tərəfindən ödəniləndiyi üçün mikro səviyyədə vergi yükünün hesablanmasında ƏDV-nin nəzərə alınması müəssisənin maliyyə dayanıqlığına və ödəmə qabiliyyətinə təsir etmir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergi

yükü göstəricisinin bir neçə istiqamətdə tətbiqini təyin etmək mümkündür: Əvvəla, bu göstərici optimal vergi siyasətinin araşdırılması və aktiv vergi siyasətinə keçidi təmin edərək vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlərin nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradılmasına köməklik edəcəkdir. Həmçinin, aktiv vergi siyasəti rəqabətqabiliyyətli investisiya mühitinin yaradılması baxımından da vacib əhəmiyyət kəsb edir. Onun köməyi ilə vergi bazasının dəyişməsinə proqnozlaşdırmaq imkanı olur və dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozunu vermək mümkündür. Bu göstərici, həmçinin ölkə daxilində müxtəlif qrup vergidaşıyıcıları arasında müqayisəli təhlilin aparılması və beynəlxalq təhlilin yerinə yetirilməsi üçün yararlıdır. Daha sonra isə vergi sisteminin səmərəliliyinə qiymət verilməsi və onu təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi davranışının keyfiyyət göstəricisi kimi istifadə etmək olar.

3. Dövlətin fiskal siyasətinin həyata keçirilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlili.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişaf tarixi, bir tərəfdən vergi-qoyma ilə təkrar istehsal və iqtisadi artım arasında üzvi əlaqənin olmasını, digər tərəfdən isə fiskal funksiyaların həyata keçirilməsini təsdiq edir. Vergilər sərbəst sosial-iqtisadi kateqoriya olmaqla bərabər iqtisadi artımda əsas faktorlardandır və istehsal proseslərinə aktiv təsir göstərir. Bəzən fiskal siyasət müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olunması üçün dövlət xərclərinin və gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə maliyyə tədbirlərinin cəmi kimi təyin edilir. Büdcə-vergi siyasətinin qısamüddətli dövrdə təyinatı müəyyən iqtisadi dövrdə tərəddüdləri yumşaltmaq və iqtisadiyyatı stabilləşdirmək, başqa sözlə, ÜDM-in sabit həcmi saxlamaq, resursların tam məşğulluğunu təmin etmək, qiymət səviyyəsinin sabitliyini qorumaqdır. Uzunmüddətli perspektivdə fiskal siyasət ölkənin iqtisadi artımının saxlanmasına istiqamətlənməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi və onların iqtisadi səmərə göstərməsi arasında müvəqqəti gecikmə dövrü olur. Buna görə də effektiv diskresion fiskal siyasətin həyata keçirilməsi ilə iqtisadi proseslərin kifayət qədər dəqiq proqnozu verilir.

Fikrimizcə, diskresion fiskal siyasətin qeyri-çevikliyi problemini avtomatik tənzimləyicilər üzrə həyata keçirilən siyasət qismən həll edir. Daxili tənzimləyicilər iqtisadiyyatda tam məşğulluğu və sabitliyi təmin etmir, onlar sadəcə dövrü olaraq tərəddüd amplitudasını azaltmağa qadirdirlər. Buna görə də, avtomatik tənzimləyicilərin fəaliyyətini diskresion fiskal siyasət tədbirləri ilə tamamlamaq lazımdır. Fiskal siyasətin effektivlik kriteriyası ilə 1-ci və 2-ci tip Laffer nöqtəsindən iqtisadi

sadi artımın yüksəlməsinə şərait yaradan milli iqtisadiyyatın vergi yükünün optimal səviyyəsi təmsil olunur. İqtisadi tsiklin eyni fazalarında fiskal siyasət həm effektiv, həm az effektiv həm də qeyri-effektiv ola bilər. Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, fiskal siyasətin effektivliyi iqtisadi dövrün fazalarının xarakterindən asılı deyildir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Fiskal siyasətin effektivliyini müəyyən edən qaydalar

Laffer nöqtələrinin faktiki vergi yükü ilə müqayisəsi	Fiskal siyasətin effektivliyinin müəyyən edilməsi	Fiskal siyasətin xüsusiyyətləri
$V_2 > V_1$	Effektivdir	- İqtisadi artım şərtlərini müəyyən edir; - İqtisadi artımı stimullaşdırır.
$V_2 < V_1$	Qeyri-effektivdir	- İstehsalın azalmasını stimullaşdırır; - Vergi gəlirlərinin azalması müşahidə edilir.
$V_2 < V_3 < V_1$	Az effektivdir	- İqtisadi artıma şərait yaratmır; - Qoyulmuş vergi yükü istehsalın azalmasını stimullaşdırır; - Fiskal maraqlar üstünlük təşkil edir; - Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi dolur; - Faktiki vergi yükünün V_1 -dən az olmasına ehtiyac vardır.
$V_2 < V_3 < V_1$	Az effektivdir	- Makroiqtisadi siyasətin fiskal komponenti üstünlük təşkil edir; - Vergi yükü yolverilən səviyyədən yüksəkə qədər artır və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi aktivliyinin azalmasına, həmçinin qanuni iqtisadiyyatdan qeyri-rəsmi iqtisadiyyata yönəlməsinə şərait yaradır.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

4. Fiskal siyasətin reallaşdırılması mexanizmində vergi potensialı və vergi yükünün qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili.

Azərbaycanda vergi potensialının qiymətləndirilməsi göstəricisinin təhlil edilməsi məqsədilə BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondunun) vergi potensialının qiymətləndirilməsi üzrə təklif etdiyi metodiki yanaşmadan istifadə etməklə əlavə dəyər vergisinin effektiv orta dərəcəsi hesablanmışdır. Qeyd edək ki, ÜDM-in məcmunun əlavə dəyər metodikası ilə hesablanmasına baxdıqda əlavə dəyərin tərkibinə əməkhaqqı, mənfəət, rentə və digər istehsal faktorlarında formalaşan gəlirlər daxil olmasını görmək olar, bu da əlavə dəyər vergisi üzrə vergi potensialına mak-

roiqtisadi xarakter verir. Məhz buna görə də makroiqtisadi göstəricilər baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu üçün vergi potensialının qiymətləndirilməsi nümunəsi ƏDV-nin üzərində həyata keçirilmişdir. İşin araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ƏDV-nin effektiv dərəcəsi 2015-ci ildə 5.8% olmuşdur. ƏDV-nin effektiv dərəcəsinə təyin etmək üçün sadələşdirilmiş vergilər də daxil olmaqla ƏDV-nin cəmi ƏDV-nin bazasına bölünmüşdür. ƏDV-nin bazası isə ümumi dövriyyədən “0” dərəcə ilə tutulanlar və ƏDV-dən azadolmalar çıxıldıqdan sonra hesablamada istifadə olunmuşdur. Ümumi dövriyyəni hesablamaq məqsədilə cəmi dövriyyə, qeyri-rezident dövriyyə, ƏDV ödəyicisi olmayan rezidentlərin dövriyyəsi və dəqiqləşdirmə ilə artırılan dövriyyə ilə azaldılan dövriyyə arasındakı fərq götürülmüşdür.

Müəllif vergi potensialının daha dolğun reallaşdırılması və vergi inzibətçiliğinin öz artım faktoru kimi aktivləşdirilməsi fonunda büdcənin gəlir bazasının artırılması imkanlarının tədqiq edilməsinin nəticələri nəzərə alaraq tədqiqat işində bir sıra tədbirlər təklif etmişdir. Xüsusilə, kameral vergi prosedurlarının nizama salınması üçün vergi qanunvericiliyinə düzəliş etmək lazımdır; vergi ödəyicilərinin 100%-ni əhatə edə bilmək üçün ərazi vergi auditinin müddətini artırmaq məqsədəuyğundur; təmiz niyyətli vergi ödəyiciləri üçün kriteriyanı müəyyən etmək; vergi orqanlarının material-texniki bazasının inkişafı üçün vergi orqanlarının vergi nəzarəti nəticəsində ortaya çıxmış vergi borclarının, faizlərin, maliyyə sanksiyalarının məbləğlərinin, inzibati cərimələrin ödənilməsi, habelə aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması barədə tələbnamə nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi regionların inkişafının stimullaşdırılmasına imkan yaradır və iqtisadiyyatın optimal strukturunun və büdcə gəlirlərinin mənbələrinin formalaşdırılması üçün dövlət orqanlarını aktivləşdirir ki, bu da vergi potensialı və vergi yükü arasında qarşılıqlı üzvi əlaqə və vəhdəti təmin edir. Bu amillərin nəzərə alınması vergi daxilolmalarının artırılmasının təmin edilməsinin əsas şərtidir ki, bu zaman vergi potensialı hesablanan bir göstərici olmaqla vergi sisteminin səmərəliliyinin indikatoru kimi çıxış edir və büdcə-vergi proqnozlarının tərtibi zamanı bir məlumat bazası rolunu oynayır.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vergi yükü və vergi potensialı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təhlil edərək vergi yığımlarının sahələr üzrə optimal strukturunu təyin etmək və bu strukturun tətbiqi ilə həm sahibkarlığın həm də dövlətin fiskal maraqlarına zidd olmadan praktikada nisbi vergi tarazlığını təmin etmək olar.

5. Fiskal siyasətin effektivliyinin vergi yükünə təsirinin qiymət-

ləndirilməsi.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi, son nəticədə ortamüddətli dövrdə iqtisadi artıma yardım etməkdir. Ona görə də vergiqoyma sistemi düzgün qurulmalıdır ki, iqtisadi aktivliyə və sahibkarlığın effektiv fəaliyyətinə şərait yaransın. Cədvəl 2-də verilmiş məlumatlara əsasən 2009-2015-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında vergi yükünün səviyyəsinə baxaq:

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında vergi yükünün səviyyəsi (2009-2015-ci illər)

Göstəricilər	İllər						
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ÜDM (mln manat)	35601,5	42465,7	52082,0	54743,7	58182,0	59014,1	54380,0
Büdcə gəlirləri (mln manat)	10325,9	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0
Vergi gəlirləri (mln manat)	4113,4	4292,8	5475,1	6025,4	6663,6	7113,6	7118,2
Vergi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	11,6	10,1	10,5	11	11,5	12,1	13,1
Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %	39,8	37,6	34,8	34,9	34,2	38,7	40,7

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Təhlil prosesində məlum olmuşdur ki, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılması üçün təsərrüfat subyektlərindən ayrılmış vergilərin əhəmiyyətli hissəsi effektiv dövlət tənzimlənməsini çətinləşdirir ki, burada müəssisələrin fəaliyyətinin aktivliyinin yüksəldilməsi lazım gəldikdə vergi yükünün azaldılması nəzərdə tutulur, bu da vergi daxilolmalarının azalmasına və büdcənin itkilərinə gətirib çıxara bilər. Vergi yükünün strukturunda müəssisənin mənfəət vergisinin yüksək payı onları istehsalın inkişafını stimullaşdırmaqdan məhrum edir.

6. Azərbaycanda optimal vergi yükünün qiymətləndirilməsi.

Ekonometrik və analitik üsullarla dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əsaslanmış istiqamət hesab olunur. Vergi yükünün ekstremum nöqtədə büdcə ili sona çatdıqdan sonra ekonometrik qiymətləndirilməsinə ikiparametrik metodu tətbiq etmək mümkündür

ki, bunun vasitəsilə fiskal siyasətin cari dövrdə inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olur. Fiskal siyasətin müəyyən dövrlərdə iqtisadi artıma və istehsal aktivliyinə maneə törətməsi imkanı onun uyğunsuzluğuna səbəb olur ki, bu da iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin kiçilməsinə, o cümlədən, xərc tələb edən istehsal və digər iqtisadi aktivlik yaradan sahələrin gəlir həddinin azalmasına və bazardan sıxışdırılmasına səbəb ola bilər. Nəticədə iqtisadi geriləmə labüd hal alar.

Bununla da, proqnozlaşdırıla bilinməyən iqtisadi mühitdə fiskal siyasətin əhəmiyyəti xüsusi rola malikdir. Sistemli şəkildə yanaşsaq, bu halda vergi sisteminin və qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, fiskal siyasətin biznes şəraitinə təsiri və bu təsirin modelləşdirilərək ədədi qiymətinin riyazi karakteristikasının qiymətləndirilməsi və ekonometrik üsullara əsaslanaraq effektiv iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir.

Beləliklə, fiskal siyasətin qiymətləndirilməsində istehsal həcmi ilə vergi daxilolmaları arasındakı qeyri-xətti asılılığın təyin edilməsi, kəmiyyət metodu ilə vergi yükünün səmərəli həddinin tapılması məsələsi ortaya qoyulmuşdur. Bu asılılıq, yəni Laffer əyrisi və onun ekstremum nöqtəsində aldığı maksimumu parabolik qrafiklə ifadə edilməklə araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda həm inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin vergi sisteminin kəmiyyət araşdırılmasında Laffer əyrisi ilə ifadə edilmiş parabolik asılılıq mühüm yer tutur. Burada söhbət Laffer nöqtəsinin yalnız faktiki qiymətinin hesablanması və qiymətləndirilməsi ilə deyil, həmçinin Laffer əyrisinin parabolik quruluşunu göstərən modelin nəzəri təhlil edilməsi və nəticələrin faktiki Laffer nöqtəsi ilə müqayisəsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanda 2001-2015-ci illəri əhatə edən dövr üçün fiskal siyasətin səmərəliliyi yoxlanılmışdır.

Ekonometrik modelin nəticələrindən irəli gələn ÜDM və büdcə gəlirlərinin həcminə maksimum qiymət artımı verən optimal vergi yükünün qiymətinin təyin edilməsinə cədvəl 3-də baxaq:

Cədvəl 3

Azərbaycanda vergi yükünün optimal səviyyəsi

	Vergi yükünün optimal səviyyəsi
Vergi yükünün ÜDM-in həcminə maksimum artım verdiyi 1-ci tip Laffer nöqtəsi	15.4805%
Vergi yükünün büdcə daxilolmalarının həcminə maksimum artım verdiyi 2-ci tip Laffer nöqtəsi	15.5973%

Aydın olur ki, 1-ci və 2-ci tip Laffer nöqtələri arasında çox az fərq mövcuddur. Bu o deməkdir ki, həm ÜDM-in həcmi həm də büdcə gəlirlərinin artırılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Göründüyü kimi, 2015-ci ildə 1-ci və 2-ci tip Laffer nöqtələrinin faktiki vergi yükündən kiçik olması onu deməyə əsas verir ki, fiskal siyasətin effektivliyi aşağı olmuşdur. Buradan belə çıxır ki, gələcək hesabat illərində faktiki vergi yükünün azaldılması məqsəduyğundur. Vergi yükünün formalaşmasında xüsusi payı olan mənfəət vergisi, ƏDV və fiziki şəxslərin gəlir vergisinin aşağı salınması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə hər bir vergi növü üzrə ekonometrik modelləşdirmənin aparılması optimal vergi dərəcəsini təyin etməyə imkan verir ki, bununla da daha səmərəli vergi siyasətinin reallaşdırılması mümkündür.

7. Fiskal siyasətin vergi yükünün optimallaşdırılmasına təsiri və vergi sisteminin effektiv fəaliyyətinin artırılmasının perspektiv istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Ölkəmizdə aparılan fiskal siyasət son illərdə vergiqoymada əsas yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş və əsasən vergi yükünün azaldılması istiqamətinə yönəlmişdir. Əməyə və kapitalla olan vergi yükünün azaldılması və əvəzində istehlaka keçirilməsini vurğulayan yanaşma mövcuddur. Bu nəticəyə gəlmək ona görə qanunauyğun sayılır ki, dövlət konkret vergi ödəyicilərinə məqsədyönlü təsir etməli, onların innovasiya fəaliyyəti üçün iqtisadi şərtlər və şərait yaratmalı, əsas kapitalın genişlənməsi ilə daxili maliyyə mənbələrindən istifadəni stimullaşdırmalı və subyektləri istehsalı yeniləməyə, yeni texnologiyaya və innovasiyanın tətbiqinə sürətləndirməlidir. Vergi yükünün qiymətləndirilməsi üzrə aparılan tədqiqatlar informasiyaların ümumiləşdirilməsi sisteminin təşkilində keyfiyyətə yeni yanaşma haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bu dövlət idarəetməsi üçün vacibdir, xüsusi halda vergi yükünün tənzimlənməsi məsələlərinin həllində mühüm rola malikdir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, gələcəkdə effektiv vergi sisteminin formalaşması vergi yükünün paylanması iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması sayəsində mümkün ola bilər. Düşünürük ki, dissertasiya işi çərçivəsində aparılan tədqiqatlardan çıxan əsas nəticələri və bunlarla əlaqədar olaraq irəli sürülən əməli təklif və tövsiyələri ümumiləşdirərək lakonik şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Nəzəri-metodoloji əsaslar və mütərəqqi beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı və milli iqtisadiyyatın rəqabətə dözümlüyü nəzərəcarpacaq dərəcədə vergi yükünün səviyyəsinə təsir edir. Ayrı-ayrı sahələrə və konkret subyekt-

lərə təyin edilmiş rasional vergi yükündən bütün sistemin vergiqoymasının effektivliyi asılıdır. Bu problemin həlli ölkə müəssisələrinin həm daxili və həm də beynəlxalq bazarda rəqabət üstünlüyünü artırır.

2. Tədqiqat göstərir ki, vergi yükünə vergilərlə yerinə yetirilən funksiya prizmasından baxmaq lazımdır. Ölkədə vergi yükünün səviyyəsi iqtisadi inkişafın seçilmiş modelindən asılıdır ki, bu da dövlətin yenidən bölgüyə hansı dərəcədə müdaxilə etməsini və həmçinin verginin fiskal və tənzimləyici funksiyasının balanslaşdırılmasını əvvəlcədən təyin edir.

3. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın idarəedilməsində əsas məsələlərin həllində vergilərin rolunun daha dərindən başa düşülməsi məqsədi vergilərin əmələgəlmə formalarının tədqiqini təyin etməyə imkan verir, yəni bu o deməkdir ki, vergilərin mahiyyətini müəyyən edən funksiyalar fiskal və tənzimləyici funksiyalardır. Beləliklə, dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədini nəzərə almaqla onların qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticələri müxtəlif ola bilər və onda verginin yerinə yetirdiyi rol eyni olmayacaqdır. Verginin bu iki nisbətən müstəqil funksiyaları qarşılıqlı əlaqədədir və eyni zamanda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, onların təmas nöqtəsində yenidən yaranmış dəyərin optimal paylanması üçün iqtisadi zəmin yaranır. Verginin fiskal funksiyası dövlət maliyyə resurslarının formalaşmasına, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə imkan yaradır və bununla verginin tənzimləyici funksiyasından istifadəsini obyektiv təyin edir. Verginin bir funksiyasını gücləndirmək və ikincisini zəiflətmək iqtisadiyyatın vəziyyətinə və cəmiyyətə təsir edir. Bu da verginin yalnız balanslaşdırılmış fiskal və tənzimləyici funksiyalarında stabil və effektiv iqtisadi inkişaf üçün şərait yaradır.

4. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, seçilmiş inkişaf modelindən və elan edilmiş iqtisadi siyasətdən irəli gələrək dövlət uyğun vergi siyasəti aparır, yəni burada məqsəd büdcənin artan, dayanıqlı gəlirlərinin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının təmin edilməsi baxımından müsbət nəticənin əldə edilməsidir. İqtisadi inkişafın seçilmiş modeli verginin fiskal və tənzimləyici funksiyalarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasıdır, həyata keçirilmə funksiyası isə əmələ gəlmiş sosial iqtisadi şəraitdən asılıdır ki, bu da vergi yükünün səviyyəsini təmin edir.

5. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi buna əsas verir ki, vergiqoyma səviyyəsi xüsusən Avropa ölkələrindəki vergi yükünün səviyyəsi ilə müqayisə edilə bilsin. Bununla əlaqədar bizim ölkəmizdə son illərdə bu göstəricilərin dinamikasında dayanıqlı tendensiya müşahidə edilir. Bu xarici müəssisələrin işləməsi üçün şərait yaradır, həmçinin vergi sisteminin rəqabətə davamlığında özünü göstərir və iqtisadiyyatın bütövlükdə artım perspektivlərində hiss edilir.

6. Aparılmış tədqiqat təsdiq edir ki, birbaşa və dolaylı vergilər ölkədə ümumi vergi səviyyəsini formalaşdırır və müəssisələrin inkişafına müxtəlif cür təsir edir. Avropa Birliyi ölkələrində müəssisələrdə gəlir vergisi istehsalın stimullaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bir çox xarici ölkələrdə bu cür yanaşma müəssisənin gəlirinin və əsas vəsaitlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verir. Digər tərəfdən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müəssisələrin vergi yükünün göstəricilərinin hesablanması adətən ənənəvi olaraq mövcud və yaxud təklif edilmiş metodika ilə yerinə yetirilir, bu göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə differensiasiya olunmaları ilə xarakterizə edilir, lakin onların istifadə edilməsi vergilərin təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinə, onların likvidliyinə və ödəmə qabiliyyətinə təsir haqqında kompleks təsəvvür vermir.

7. Mütərəqqi beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müəssisələrdə faktiki ödənilmiş vergilər, yığımlar, məcburi büdcə ödəmələri, həmçinin pensiya və sosial fondlara üzvlük haqqı məbləğləri əsasında hesablanmış məcburi sosial ayırmalar və ödəmələr vergi yükünün yeganə göstəricisi sayıla bilməz. Bu, onun tənzimlənməsinin vacibliyi haqqında məsələyə baxılmasına və artıq ödənilmiş vergilərin əvəz edilməsi vəziyyəti yaxşılaşdırılmaqla real vergi yükünün nominal vergi yükü ilə müqayisə edilməsinə əsas vermir.

8. Təhlil prosesində müəyyən edilmişdir ki, müasir şəraitdə mikro-səviyyədə vergi yükünün tənzimlənməsinin əsas instrumentlərindən biri müəssisənin gəlirindən verginin tutulmasıdır və burada kifayət qədər stimullaşdırıcı potensial vardır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, öz-özünə bu vergi dərəcəsinin azalması investisiya hesabına geniş təkrar istehsalın təmin edilməsinə imkan vermir.

9. Qeyd edək ki, vergi yükünün tənzimlənməsinin daha effektiv mexanizmi müəssisələr üçün nəzərdə tutulan vergi güzəştlərinin ayrı-ayrı ödəyicilərə tətbiq edilməsidir. Fikrimizcə, təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün vergi amortizasiyasının vergi strukturunda hesablanma qaydası elə olmalıdır ki, bu məbləğin iqtisadi amortizasiya məbləğindən üstün olması təmin edilmiş olsun. Amortizasiyanın hesablanmasının sürətli metodundan istifadə edilməsi vergi ödəmələrinin təxirə salınmasına, vergi ödəyicisinin vergi yükünün azalmasına imkan yaradır.

10. Mikrosəviyyədə vergi yükünün azaldılması aləti kimi investisiya-vergi krediti göstərilə bilər. Burada müəssisələrin müəyyən növlü investisiya fəaliyyəti təşəbbüslərinə dövlət tərəfindən kömək nəzərdə tutulur, sonralar vergiqoymadan azad edilmiş vəsait iqtisadiyyata təkrar investisiya edilir. Bununla yanaşı, vergi yükünün göstəricilərinə

tələbat makro-, mezzo- və mikrosəviyyələrdə eyni deyildir. Belə ki, bu kimi idarəetmə səviyyələri qarşısındakı konkret tapşırıqlar müxtəlifdir. Buna görə də, vergi yükü göstəricilərinin formalaşdırılmasında metodik yanaşmalar, həmçinin öz aralarında fərqlənə bilər. Xüsusilə iqtisadiyyatda vergi yükü göstəricisi ayrı-ayrı ölkələrdə vergiqoyma səviyyəsinin müqayisəli təhlil edilməsində və milli iqtisadiyyatda investisiya gətirən faktor kimi özünü göstərən ölkə vergi sisteminin rəqabətə dözümlülüyünün yüksəlməsinə imkan yaradan qərarların qəbulunda vacib sayılır. Bunu nəzərə alaraq makrosəviyyədə vergi yükünü qiymətləndirmək üçün istifadə edilən göstərici ənənəvi olaraq digər ölkədəki göstəricilərlə müqayisə olunmalıdır. Mezzosəviyyədə vergi yükü göstəricisi ayrı-ayrı sahələrdə vergiqoyma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisə üzrə və onun investisiya cəlb ediciliyi mövqeyindən zəruridir, eyni zamanda vergi sisteminin sonralar təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə mümkün dəyişikliklər haqqında qərarların qəbulu üçün lazım olan informasiyaların alınmasıdır. Buna görə, qeyd edilən göstəricilərin hesablanması zamanı vergilərin, yığımların, məcburi ödəmələrin, pensiya və sosial fondlara əlavə ödəmələrdən üzvlük haqlarının tutulmasının aid edilməsi məqsədəuyğundur. Mikrosəviyyədə vergi yükü göstəricisi konkret müəssisənin vergiqoyma səviyyəsi haqqında informasiyanı təmin etməlidir. Çünki bir göstəricinin köməyi ilə verginin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, onun likvidliyinə və ödəmə qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirmək təcrübə olaraq mümkün deyildir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq göstərmək olar ki, bu səviyyədə vergi yükünün qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi əsasında metodiki yanaşma təklif olunur və bu göstəricilər sisteminə kompensasiya və büdcəyə avans ödənişləri də daxil olmaqla müəssisənin gəlirləri və məcmu gəlirlərində vergi yükü, həmçinin müəssisənin cari öhdəlikləri və onun dövrüvə vəsaitlərinin kəmiyyəti nəzərə alınır. Mikrosəviyyədə təklif edilən metodiki yanaşma vergiqoyma sisteminin xüsusiyyətlərini və verginin idarə edilməsini nəzərə alır, həmçinin real vergi təzyiqinin likvidliyə olan təsirini qiymətləndirməyə və təsərrüfat subyektlərinin dayanıqlığına imkan verir.

11. Tədqiqat nəticəsində E-views ekonometrik proqram paketi əsasında 1-ci tip Laffer nöqtəsini təyin etmək üçün ən kiçik kvadratlar metodu ilə qiymətləndirmə aparılması nəticəsində aşağıdakılar əldə edilmişdir:

$$Y = 4736510.67087 - 87862372.5064*Q + 572514079.506*Q^2 - 1232764679.98*Q^3$$

Alınmış ekonometrik nəticədən görüldüyü kimi heteroskedastiklik testi qəbul edilən formada, T və F statistics uyğundur. Odur ki, qalıqların sarpması stabil olduğu üçün F və T statistikasını homoskedastik xarakter daşıyır, bu da o deməkdir ki, ekonometrik modeldə Qaus-Markov şərti qorunmuşdur. Daha sonra Dörbin-Uatson statistikasının qiyməti 1.203903 olmuşdur, yəni onun 2-yə bərabər olan 1-ci tərtib avtokorelyasiyasını tapmaq mümkün deyildir ki, bu da modelin statistik əhəmiyyətini artıraraq ondan proqnozlaşdırmada istifadə olunmasını əhəmiyyətli etmişdir. Alınmış reqressiya tənliyinin əmsallarından istifadə etməklə 1-ci tip Laffer nöqtəsini müəyyən etmək mümkündür:

$$(Q)^* = -572514079.506 / (3 * (-1232764679.98)) = 0.154805$$

Göründüyü kimi, vergi yükü və ÜDM arasındakı əlaqəni göstərən 1-ci tip Laffer nöqtəsinə görə ÜDM-in həcmində maksimum artım qiyməti vergi yükünün səviyyəsinin 15,4805%-ə bərabər olduğu anda baş verir.

12. Vergi yükü və vergi daxilolmaları arasındakı əlaqəni göstərən 2-ci tip Laffer nöqtəsi vergi daxilolmalarının maksimum artım qiymətini üçhəddli funksiya şəklində verilmiş reqressiya tənliyi ilə qiymətləndirilməklə müəyyən edilmişdir.

$$Q^{**} = -180458918.117 / (3 * (-385661972.745)) = 0.155973$$

olduğu üçün 2-ci tip Laffer nöqtəsi 0.155973-ə bərabər olur. Aydın olur ki, büdcə daxilolmalarının maksimumu vergi yükünün 15.5973% bərabər olduğu vəziyyətdə mümkündür. Bu o deməkdir ki, 2-ci tip Laffer nöqtəsinə görə optimal vergi yükü 15.5973%-ə bərabərdir. Başqa sözlə, vergi yükü 15.5973%-ə bərabər olarsa dövlət büdcəsinin vergi daxilolmaları ən yüksək artıma malik olur.

13. 1-ci və 2-ci tip Laffer nöqtələri arasında çox az fərqin olması həm ÜDM-in həcmində, həm də büdcə gəlirlərinin artırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Həmçinin, Laffer nöqtələrinin faktiki vergi yükündən kiçik olması fiskal siyasətin effektivliyinin aşağı olmasını deməyə əsas vermişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

1. F.A.Quliyev, Büdcə gəlirlərində birbaşa vergilərin rolunun yüksəldilməsi // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, Bakı, 2016, s. 205-211

2. F.A.Guliyev, The economics of financial securities for environmental obligations and their impact in royalty revenues from Alberta oil sands in North America // The Journal of

Economic Sciences: Theory and Practice, Baku, 2014, p. 52-78

3. F.A.Quliyev, *İnvestisiya potensialının reallaşdırılmasının büdcə-vergi müxanizminin təhlili //Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, Bakı, 2016, s. 177-187*

4. F.A.Quliyev, *Azərbaycanda dövlət borcunun və büdcə kəsrinin səmərəli idarə edilməsi istiqamətləri // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, Bakı, 2016, s. 139-147*

5. Ф.А.Гулиев, *Источник возникновения государственных доходов и методологические основы особенностей их формирования // Образование. Наука. Научные кадры. Москва, 2015, с. 119-122*

6. F.A.Guliyev *Regulation of natural monopoly via competition policy / 10th IEEE International Conference AICT 2016, Baku, 2016, p. 633-638*

7. F.A.Quliyev, *Fiskal siyasətin iqtisadi artım amili kimi təkmilləşdirilməsi / Doktorantların XX Respublika elmi konfransı, Bakı, 2015, s. 275-278*

Гулиев Фариз Ариз оглы

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ НА НАЛОГОВОЕ БРЕМЯ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, выводов и рекомендаций, а также списка использованной литературы. В введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования, показана научная новизна и практическая значимость, указана апробация результатов исследования, информационная база и степень изученности исследования.

В первой главе исследованы теоретико-методологические и концептуальные аспекты, влияние фискальных отношений на экономическое развитие. В данной главе также исследованы налоги как инструмент макроэкономического регулирования, основы и методика расчета для определения налоговой нагрузки. Во второй главе проведен комплексный анализ оценки эффективности налогового бремени. Здесь уделено особое внимание анализу характерных особенностей фискальной политики государства, а также особенностям взаимодействия налогового потенциала и налоговой нагрузки. В третьей главе рассмотрены перспективные направления в оптимизации налогового бремени, оценка оптимального налогового бремени, точки Лаффера и их количественная оценка, также исследованы перспективы регулирования налоговой нагрузки и опыт повышения эффективности и функционирования налоговой системы.

По итогам исследования можно отметить, что согласно точки Лаффера первого типа, отражающего связь между налоговым бременем и ВВП, значение максимального роста объема ВВП достигается при уровне налогового бремени равном 15,4805%. Согласно точки Лаффера второго типа оптимальная налоговое бремя равно 15.5973%. Иначе говоря если налоговое бремя будет поддержано на уровне 15.5973%, то в этом случае будет обеспечен наивысший рост объема налоговых поступлений в государственный бюджет. Незначительная разница между точками Лаффера первого и второго типа создает благоприятные условия и для роста ВВП и для увеличения бюджетных доходов. В тоже время, тот факт что точки Лаффера оказались ниже уровня фактического налогового бремени дает основу для размышлений о низкой эффективности фискальной политики.

В заключении приводятся выводы и предложения, полученные в результате проведенного исследования.

Fariz Ariz oglu Guliyev

THE ASSESSMENT OF THE IMPACT OF FISCAL POLICY ON TAX BURDEN

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions and recommendations, as well as a list of used literature.

The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose of the study, shows the scientific novelty and practical significance, and indicates the approbation of the results of the research, the information base and the degree of study research.

The first chapter explores the theoretical and methodological aspects of the impact of fiscal policy on economic development. This chapter also explores taxes as a macroeconomic tool, the definition and methodology of calculating tax burden. In the second chapter a comprehensive analysis of the assessment of the effectiveness of tax burden is conducted. Here special attention is paid to the analysis of the characteristic features of the fiscal policy of the state, as well as the specific features of the interaction of the tax potential and the tax burden. In the third chapter, perspective directions in optimizing the tax burden, Laffer points and their quantitative analysis are examined, as well as perspectives of regulation of tax burdens and the experiences of improving the effectiveness of tax are also explored.

As the outcome of the research, it should be noted that, based on the 1st Laffer point, maximum growth rate of GDP is maintained when the tax burden reaches 15.4805%. In accordance with the 2nd Laffer point the optimal tax burden is equal to 15.5973%. In other words, tax revenues of the state budget have the highest rate of growth when the tax burden equals to 15.5973%. A small gap between the 1st and 2nd type of Laffer points creates favourable conditions in increasing the revenues for both, GDP and the state budget. Also, the fact that Laffer points are lower than the actual tax burden gives us a ground to execute a judgement on the lower efficiency of fiscal policy.

In conclusion, the results and proposals obtained as a result of the

research are presented.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Фариз Ариз оглы Гулиев

**ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ФИСКАЛЬНОЙ
ПОЛИТИКИ НА НАЛОГОВОМ БРЕМЕНИ**

Специальность: 5301.01 – “Внутренняя фискальная политика
и государственные финансы”

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике**

Formatı **60x84 1/16** Həcmi 1 ç.v.
Ofset kağızı №1. Sayı 100.

“İqtisad Universiteti” nəşriyyatında
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir

